

Autor : Luka Juroš
London School of Economics, UK
luka.juros@zg.htnet.hr

UDK: 1:32
329.12:1

CIVILNO DRUŠTVO I USTAVNA DEMOKRACIJA U POLITIČKOM LIBERALIZMU JOHNA RAWLSA

SAŽETAK

Članak obrazlaže potrebu eksplicitnoga uključivanja civilnoga društva u Rawlsov sustav političkog liberalizma. Članak identificira tri problema u Rawlsovu sustavu i tada kroz definicije civilnoga društva Keanea, Taylora, Gellnera i Rosenblum izlaže mogućnosti njihova rješavanja. Prvi je problem onaj stabilnosti demokratskih sustava, koji je Rawls riješio uvođenjem preklapajućeg konsenzusa. Rawls, ipak nije dostatno objasnio dinamiku interakcije između razložnih doktrina, čime je ostavio prostor za gubitak potpore trenutnoj političkoj koncepciji pravde u slučajevima u kojima politički predstavnici previše često ignoriraju stavove razložnih doktrina. Drugi je problem onaj nerazložnih doktrina: Rawls planira da ih se riješi uobičajenim pravnim mehanizmima, ali ne elaborira kako se mogu nadzirati njihove aktivnosti. Posljednji je problem onaj stvaranja i mijenjanja javnoga uma, u kojem Rawls ne daje dostatne načine na koji javnost može utjecati na odluke zakonodavaca, sudstva i državnih dužnosnika. Esej identificira elemente definicija civilnoga društva koji rješavaju ova tri problema i zaključuje da bi Rawlsov sustav bio ojačan uključivanjem civilnoga društva.

KLJUČNE RIJEČI

ustavna demokracija, civilno društvo, stabilnost, razložne i nerazložne doktrine, javni um, demokratska participacija, politički liberalizam

1. UVOD

Mogućnost postojanja i ustanovljavanje demokracije pitanje je u središtu interesa političke i socijalne filozofije od njenih početaka. Dvadeseto stoljeće i njegove diktature, totalitarizmi i pad komunističkih sustava, donijelo je novi zamah u ovim propitivanjima. Teoretičari su počeli proučavati uvjete pod kojima je moguće uvesti demokraciju u komunističke sustave, odnosno, krajem osamdesetih godina, da se

tranzicija iz komunističkih u demokratske sustave provede na najlakši način. Ovaj rad će ustanovljavanju ustavne demokracije pristupiti kroz pojam civilnoga društva: koristeći teorijsku podlogu Rawlsova političkoga liberalizma analizirat će socijalno-političku ulogu jedne od ključnih sastavnica suvremenih demokracija.

S jedne je strane jednostavno, čak i očito, civilno društvo nazvati *conditio sine qua non* ustavne demokracije – naposljetku, odigralo je ključnu ulogu u padu komunističkoga

sustava i uspostavljanja demokratskih sustava u, primjerice, Poljskoj i u baltičkim zemljama (Kennedy i Stukuls, 1998:551-563), a prema Linzu i Stepanu “ono može pomoći ‘otpočinjanje tranzicije i otpor vraćanju na staro, pomoći da se tranzicija privede kraju, pomoći konsolidaciji i produbljanju demokracije’.” (cit. prema Keane, 2003:64). Na području bivše Jugoslavije, pak, pritisak civilnoga društva značajno je doprinio rušenju Miloševića u Srbiji (Keane, 2003:8-9, Podunavac, 2004: 81) i zaštiti prava srpske manjine za vrijeme i neposredno poslije rata u Hrvatskoj. No, s druge je strane civilno društvo podložno mnogim kritikama: od općenite kritike neodređenosti pojma, preko optužbe o pretjeranoj korporatizaciji (u SAD, primjerice, nevladine udruge akreditiraju sveučilišta ili provode državnu maturu), kroz javno djelovanje koje je protivno demokratskim principima (neofašističke ili radikalne vjerske udruge), do, naposljetku, filozofskih argumenata alijenacije i poticanja pretjeranoga individualizma (Rosenblum, 1994). Upravo je mnogostrukost načina na koje se civilno društvo opisuje u suvremenim teorijama razlog zbog kojega je potrebno napraviti pregled njegove uloge kod jednog od najutjecajnijih političkih filozofa 20. stoljeća.

Ovaj rad pokazat će stoga koja je uloga civilnoga društva u političkome liberalizmu: identificirat će se neka od problematičnih mjesta u Rawlsovu sustavu i predložiti rješenja koja nudi adaptirana teorija političkoga liberalizma, ona koja u sebi predviđa institucije civilnoga društva. Rad će se razviti kroz tri glavna dijela; na početku će ukratko iznijeti ključne ideje Rawlsove

teorije i njihove sustavne pretpostavke; u drugome će dijelu identificirati probleme u teoriji vezane uz ustanovljavanje i stabilnost ustavne demokracije, te u trećemu predstaviti definicije i pretpostavke definicija civilnoga društva kao referentnog temelja za daljnju raspravu te komentirati kako one rješavaju probleme koje smo definirali kod Rawlsa.

1.1. RAWLSOVA TEORIJA

S obzirom na svrhu rada da propita temelje Rawlsove teorije i mogućnosti koje za nadopunjavanje te teorije nudi civilno društvo, prije iznošenja ključnih značajki civilnoga društva iznijet će elemente Rawlsove teorije za koje se razumno može očekivati da ih mora sadržavati svaka teorija koja želi govoriti o ustanovljavanju ustavne demokracije. Obradit će pitanja razločnosti i racionalnosti građana, tereta rasuđivanja, razločnog pluralizma sveobuhvatnih doktrina kao prijetnju stabilnosti, ustanovljavanje političkoga liberalizma i preklapajući konsenzus kao uvjet za stabilnost.

Rawls kao cilj “Političkog liberalizma” i, ranije, “Teorije pravde” postavlja stvaranje pravednoga političkog sustava, koji naziva politički liberalizam¹. Svoj zadatak započinje s dva ključna pitanja: što je najpogodnija koncepcija pravde kao temelj za utvrđivanje pravičnih uvjeta suradnje između građana u demokratskom društvu i kako je moguća tolerancija različitih “suprotstavljenih i nepomirljivih religijskih, filozofskih i moralnih doktrina”². Ona se odmah potom stapaju u jedno: “Kako je moguće da tijekom vremena postoji pravedno i stabilno društvo slobodnih i jednakih građana, duboko podijeljenih razločnim religijskim,

¹ Rawls ne tvrdi da je ovo i jedini pravedan politički sustav, niti da je to jedini sustav koji rješava probleme koje on navodi da bi svaka socijalnofilozofska teorija morala riješiti. Politički liberalizam samo je naziv političke koncepcije pravde koju zagovara Rawls.

² Rawls terminom “doktrina” označava opće stavove, a “koncepcija” političku koncepciju i njene sastavne dijelove (Rawls, 2001b:131, bilj. 2). Neku koncepciju Rawls definira kao opću “ako uključuje koncepcije onoga što je vrijedno za ljudski život, i ideale ličnog karaktera, kao i ideale prijateljstva i obiteljskih i asocijativnih odnosa, i (...), u krajnjem slučaju, život kao cjelinu.” (Rawls, 1998:45).

filozofskim i moralnim doktrinama” (Rawls, 1998:35-36).

No, u raspravi o uvjetima pod kojima je takav poredak moguć, a ne samo rezultat povijesnog razvoja, potrebno je uzeti u obzir mogućnost da u odlučivanju o stvaranju demokratskog poretka sudjeluju i ljudi koji zastupaju nedemokratske doktrine. U slučaju političkoga liberalizma Rawls neće analizirati konkretan karakter nedemokratskih doktrina, nego će postaviti općenito pitanje jesu li doktrine koje ljudi zastupaju istovremeno i racionalne i razložne. Pitanje ljudi koji se ponašaju neracionalno relativno jednostavno je rješivo na način da ih se, ako ne demonstriraju da su sposobni za racionalno rasuđivanje ili takvo rasuđivanje odbijaju, isključi iz odlučivanja o političkim pitanjima ili ustroju društva, te je razumno očekivati da će takvo isključivanje biti opravdivo unutar teorije. Nerazložni pojedinci problem su na drukčiji način. Takvi ljudi će ili zastupati svoje interese odbijajući mogućnost dogovora o suradnji, ili će taj dogovor, ako je postignut, ignorirati, odnosno neće potvrđivati principe suradnje koji su dogovoreni s ciljem održavanja stabilnosti društva (Rawls, 2001a:6-7).

Razložnost Rawls uvodi sa svrhom definiranja uvjeta pod kojima se od građana može očekivati da surađuju u društvu. Zbog razloga navedenih gore, teorija koja pokušava opisati izgradnju ili održavanje demokratskoga društva, a ne opisuje na poseban način kako će riješiti problem koji u teoriju unose građani ili grupe koji nisu razložni (ili ne ponudi alternativnu definiciju, ako Rawlsovu smatra neprikladnom), naići će na probleme, primjerice, s pitanjima o tome kako spriječiti destruktivni utjecaj takvih pojedinaca na stabilnost društva i poretka, kako opravdati njihovo kažnjavanje,

te kako riješiti problem free ridera. Rawls je problem postojanja nerazložnih doktrina riješio tako da je opis liberalne demokracije ograničio na društva u kojima prevladavaju razložne sveobuhvatne doktrine, no takvim jednostavnim potezom je stvorio jedan od problema koji ćemo opisati kasnije i pokušati riješiti u ovome radu.

No, čak i kada pretpostavimo da su racionalni i razložni, građani će u svojim privatnim životima zastupati međusobno nesvodive razložne sveobuhvatne doktrine koje će imati različite definicije dobra te će stoga imati različite kriterije kojima će prosuđivati nečije ispravno ponašanje i upravljati njihovo vlastito. Ovo je najlakše uočljivo na stavovima koje građani imaju prema pitanjima koja nemaju direktnoga političkog utjecaja na unutarnju stabilnost države, poput, recimo, pobačaja ili nacionalnog odgovora na pitanje američke intervencije u Iraku³. Taj je pluralizam različitih sveobuhvatnih doktrina rezultat “tereta rasuđivanja”, činjenice da se pitanja na temelju kojih se ustrojavaju sveobuhvatne doktrine ne mogu nedvosmisleno riješiti koristeći racionalne argumente ili na njima izvedene principe (Rawls, 2001a:35-36 i 1998:94). Teret rasuđivanja dovodi do toga da ne postoji zajednička argumentacija iz koje se može procijeniti koja je razložna sveobuhvatna doktrina istinita; svaka koristi svoje pretpostavke i definicije koje su međusobno nesvodive. Ako je država u kojoj građani žive demokratska, odnosno, po Rawlsu, ako država dopušta osnovna prava i slobode, te će sveobuhvatne doktrine građani afirmirati i u svojem javnom djelovanju i one će biti temelj onoga što Rawls naziva “pluralizam razložnih sveobuhvatnih doktrina”, ili razložni pluralizam (Rawls, 1998:98).

Rawls proces ustanovljavanja demo-

³ Ovime ne želim implicirati da praksa preventivnog ratovanja nije potencijalno destruktivna za ustavnu demokraciju, ali to je pitanje odnosa između naroda koje ne može biti obrađeno u ovom radu. Knjiga “*Law of peoples*” (Rawls, 2001b) uzrokovala je mnoge rasprave upravo o tom pitanju.

kratskog poretka dijeli u dva koraka: u prvome predstavnici građana u apstraktnom “početnom položaju” odlučuju o uvjetima društvene suradnje u novostvorenom društvu, a u drugome postavlja pitanje stabilnosti sustava koji je dogovoren u ugovoru. Rawls pretpostavlja da će predstavnici građana u početnom položaju donijeti principe koji će u drugome koraku moći biti temelj izgradnje stabilnoga društva u (ili usprkos) uvjetima razloznoga pluralizma.

Pitanje stabilnosti ključno je zbog održavanja ustavne demokracije; jasno je da demokratska država u kojoj građani ne podržavaju političku koncepciju na kojoj je ustrojena neće dugo postojati. Stabilna država bit će, kako Rawls kaže, “dobro uređena” – u njoj će građani koji podržavaju različite opće doktrine općenito podržavati političku koncepciju pravde i nerazložne opće doktrine neće prikupiti dovoljno pristalica da kompromitiraju pravdu osnovne strukture (Rawls, 2001a:187). Unutar Rawlsove teorije, koncepcija na kojoj se utemeljuje ustavna demokracija nazvana je politička koncepcija pravde. Rawls prostor u kojemu se politička koncepcija pravde bori za podršku većine općih doktrina naziva preklapajući konsenzus. U njemu građani prepoznaju da podržavaju koncepciju koja nije opća; koja uređuje samo pitanja političkoga, neutralna je prema njihovim doktrinama i prema drugim različitim općim doktrinama koje ju podržavaju⁴. Politička koncepcija se ne ustanovljava na temelju nikakve opće ili sveobuhvatne moralne doktrine, nego isključivo na temelju principa pravde koje su u početnome položaju donijeli predstavnici građana (ona je samostalna – freestanding: Rawls, 2001a:181-183). Iz toga je razloga moguće da dobije i zadrži podršku većine razloznih građana kroz preklapajući konsenzus – nešto

što nije moguće samo na temelju rasprave između razloznih sveobuhvatnih doktrina.

Na ovaj je način rasprava s kojom smo počeli prvi dio rada – kako se ustanovljava ustavna demokracija – zaokružena kod Rawlsa. Bilo koji principi suradnje za koje želimo da budu razložno pravedni moraju biti dogovoreni u situaciji u kojoj ne postoje društvene nejednakosti i Rawls zato uvodi početni položaj. Principi pravde koji su doneseni u početnome položaju postavljaju temelj za stvaranje društva i moraju moći dobiti potvrdu preklapajućeg konsenzusa sveobuhvatnih doktrina kako bi unutar demokratskog okruženja riješili problem razloznog pluralizma i osigurali stabilnost društva. Ako se ovo ostvari, u Rawlsovu sustavu, odgovoreno je na pitanje kako je moguće da tijekom vremena postoji ustavna demokracija i identificirani su principi pravde.

2. OTVORENI PROBLEMI

Definiranje osnovnih pojmova Rawlsove teorije omogućava prelazak na probleme koji unutar nje ostaju neriješeni. Prvo je i najočitije pitanje ono stabilnosti: ako pokušamo stvoriti poredak koji na početku ne može dobiti podršku većine razloznih sveobuhvatnih doktrina (stvaranje takvoga poretka u teoretskome smislu možemo ilustrirati stavovima koje zastupaju predstavnici građana iza vela neznanja, a u historijskome, stavovima političkih stranaka koje pišu prvi ustav), započeli smo posao koji ne može uspjeti. Druga je alternativa da stvorimo poredak koji je, kako ga naziva Rawls, samo modus vivendi, odnosno privremeno rješenje doneseno zato što nijednoj od strana nije u interesu nastavak sukoba ili zadržavanje statusa quo. Budući da modus vivendi poredak nije utemeljen na zajedničkim principima koje obje strane

⁴ Ta je neutralnost, naravno, proceduralna i uobičajeno je da normalnim društvenim promjenama neke opće doktrine unutar demokracije izgube pristalice, a neke ih dobiju.

moгу prihvatiti iz svojih vlastitih principa, tada će on trajati samo do trenutka u kojemu se promijeni odnos snaga i jednoj je od strana u interesu nastaviti prijašnji sukob (Rawls, 2001a:192). Modus vivendi, rješenje koje u prošlosti navodi Rawls jest mir katolika i protestanata u šesnaestom stoljeću (Rawls, 2001a:195), a mi kao primjer možemo navesti mir koji trenutno vlada na hrvatskoj političkoj sceni kao rezultat shvaćanja da u trenutku kada se odlučuje o članstvu Hrvatske u Europskoj uniji sukob nije u interesu nijednoj strani⁵. Rawlsovo rješenje za pitanje stabilnosti iznijeli smo gore: društveni uvjeti suradnje trebaju biti utemeljeni na političkoj koncepciji pravde koja zbog toga što nije utemeljena niti na jednoj konkretnoj sveobuhvatnoj doktrini može biti predmet preklapajućega konsenzusa razložnih sveobuhvatnih doktrina. Konsenzus omogućava da politička koncepcija pravde (i na njoj donesen ustav) izbací iz arene političkoga odlučivanja osnovna prava i slobode i omogućí rasprave o konkretnim političkim pitanjima (Rawls, 2001a:115), ali stabilnost izgrađena na preklapajućem konsenzusu, ipak, nekoliko pitanja ostavlja neodgovorenima.

Prvo, dok je vjerojatno da će građani poštovati političku koncepciju pravde u trenutku kada je ona donesena, što će se dogoditi kada politička vlast izabrana na temelju političke koncepcije bude donosila odluke koje ne odgovaraju njihovim sveobuhvatnim doktrinama? Kako osigurati da nove generacije u društvu usvoje političku koncepciju pravde? Na posljetku, kako riješiti problem postojanja razložnih sveobuhvatnih doktrina koje od početka nisu davale pristanak političkoj koncepciji

pravde? Odgovori na ova pitanja moraju riješiti problem pluralizma sveobuhvatnih doktrina u već definiranome političkom društvu, a posebice moraju riješiti problem interakcije sveobuhvatnih doktrina.

Rawls detaljna pitanja o stabilnosti društva adresira na samu političku koncepciju pravde: cilj političkoga liberalizma je stvoriti političku koncepciju pravde koja će ne samo biti predmet preklapajućega konsenzusa, nego će i osigurati da nove generacije građana tijekom odrastanja prepoznaju i usvajaju kao ispravne principe na kojima se temelji njihovo društvo bez obzira na to koju sveobuhvatnu doktrinu ili doktrine potvrđivali inače (Rawls, 2001b: 15, Rawls, 2001a:181). To da će ljudi tijekom vremena početi potvrđivati razložnu koncepciju pravde na kojoj je izgrađeno njihovo društvo, rezultat je Rawlsove pretpostavke "razložne moralne psihologije" čovjeka (ukratko iznesena u Rawls, 1998: 121-122), koju kao obrazloženje možemo prihvatiti samo djelomično⁶. Naime, dok je uistinu vjerojatno da će povjerenje građana u političku koncepciju pravde rasti u slučajevima dok se društvena suradnja odvija pozitivno i u skladu s principima pravde, Rawls nigdje ne objašnjava dinamiku ovoga povjerenja. Istovremeno, kako tvrdi Young, građani mogu "u principu (kurziv autorov)" podržavati razložni pluralizam i tolerirati druge sveobuhvatne doktrine, a ipak ponekad djelovati suprotno zahtjevima političke koncepcije (Young, 2001: 56). Stoga možemo legitimno pretpostaviti mogućnost da povjerenje građana u političku koncepciju pravde može fluktuirati i da postoji mogućnost da takva fluktuacija dovede i do situacija u kojima

⁵ Tako će, na primjer, u ožujku 2005. Ivica Račan i Ivo Sanader koristiti istu retoriku prilikom komentiranja zahtjeva za izručenje generala Ante Gotovine sudu u Haagu.

⁶ Ako prihvatimo Rawlsovu razložnu moralnu psihologiju, sukobi u društvu kojim vlada politička koncepcija pravde gotovo su nemogući. No, ta moralna psihologija gradi jednostavnu sliku ljudske motivacije u kojem povjerenje građana u društvenu suradnju i osnovne ustanove društva raste sa svakim pozitivnim činom i ne objašnjava što se događa ako građani svjedoče nerazložnom ponašanju drugih članova društva. Ako bi takva moralna psihologija i bila nedvojbeno, legitimno je postaviti pitanje što se događa u posebnim uvjetima.

osjećaj poštovanja prema demokratskim institucijama nije dovoljno jak da nadvlada nezadovoljstvo donesenim odlukama.

Istovremeno, u samome je karakteru preklapajućega konsenzusa kako smo ga definirali gore da pojedine razložne doktrine neće povući svoj pristanak u slučaju da se promijeni ravnoteža snaga u društvu i u slučajevima u kojima se donose odluke protivne njihovim moralnim principima. Na jednak način, doktrine koje sudjeluju u preklapajućem konsenzusu, prema Rawlsu, pripremljene su na to da je moguće da će se donositi odluke koje nisu u skladu s njihovim rangiranjem dobara i prioriteta. No iako, kako smo rekli gore, Rawls kaže da jednom, kada je preklapajući konsenzus ostvaren, ne postoji više opasnost od njegovoga propadanja, ovo objašnjenje ne pokriva pitanje što se događa u slučajevima kada politička koncepcija pravde kroz dulji vremenski period ne odgovara pojedinoj sveobuhvatnoj doktrini, ili kada se stavovi neke razložne sveobuhvatne doktrine uopće ne uzimaju u obzir prilikom donošenja političkih odluka. Kao i u slučaju nekompatibilnosti političkih odluka sa stavovima građana, moguća je nekompatibilnost i u stavovima pojedinih grupa koje zastupaju sveobuhvatnu doktrinu pa opet postoji opasnost za stabilnost političke koncepcije pravde.

Nakon definiranja problema stabilnosti, okrenimo se pitanju nerazložnih doktrina. Nerazložne doktrine su one koje će, na primjer, odbijati prihvatiti pravične uvjete društvene suradnje i neće tolerirati razložni pluralizam drugih doktrina - ovo mogu biti fundamentalističke religijske grupe ili grupe koje podržavaju despotske ili totalitarne sustave vlasti u državi. Rawls govori da se djelovanje i toleriranje nerazložnih doktrina rješava normalnim demokratskim mehanizmima (Rawls, 2001b:16) iz čega

slijedi da će tek ono djelovanje nerazložnih doktrina koje dovodi do kršenja zakona ili pravnih propisa biti sudski sankcionirano. No, pod tim uvjetima nerazložne doktrine koje ne krše zakone ne mogu biti isključene iz pluralizma sveobuhvatnih doktrina⁷ i očita su opasnost za stabilnost demokratskoga poretka. Iz rasprava koje su se donedavno vodile u Europskoj uniji oko zabrane fašističkih i komunističkih simbola, očito je da pitanje zabrane ili ograničavanje djelovanja nekih nerazložnih doktrina nipošto nije pitanje koje će se rješavati na razini osnovnih uvjeta društvene suradnje (koje bi u tom slučaju bilo jednostavno riješiti pozivom na političku koncepciju pravde), nego pitanje stavova koje drže razložne političke doktrine. Ako ne postoji mehanizam unutar političke koncepcije pravde kojim se nerazložne doktrine mogu preventivno izbaciti iz društva, tada u cilju stabilnosti moramo ili pasivno prihvatiti činjenicu njihova postojanja (i s tim povezane opasnosti), ili pronaći neki drugi način kojim možemo spriječiti opasnost.

No, čak i kada imamo stabilnu ustavnu demokraciju u kojoj je pronađen način za rješavanje problema nerazložnih doktrina, ostaje neriješeno pitanje daljnjeg razvoja uvjeta društvene suradnje. Rawls govori da je politički liberalizam izgrađen na temelju "kulture u pozadini" u demokratskome društvu kao kulture "svakodnevnoga života i njegovih osnovnih udruženja" (Rawls, 1998:46). Prema Rawlsu, razložne sveobuhvatne doktrine, kao izvor kulture u pozadini ustavne demokracije, tijekom vremena se mijenjaju: "iako je [razložno sveobuhvatno gledište] stabilno tijekom vremena i ne podliježe iznenadnim i neobjašnjivim promjenama, ono teži da polako evoluiru u svjetlu onoga što, sa svog stanovišta, sagledava kao dobre i dovoljne razloge" (Rawls, 1998:94). Razumno je

⁷ Preventivno sudsko sankcioniranje nerazložnih doktrina bilo bi i u suprotnosti s principima pravde, jer bi bilo teško obrazložiti da je nerazložnost sama po sebi dovoljan razlog za sudsku krivnju.

pretpostaviti da će promjene koje se s vremenom događaju u razložnim doktrinama koje grade preklapajući konsenzus dovesti i do promjena u političkoj koncepciji pravde te da moramo ostaviti mogućnost unutar sustava da se takve promjene dogode. Rawls, ipak, ovdje nije dao mnogo slobodnoga prostora, kako primjećuje Wingenbach: “[Rawls] vidi da uvijek postoji mogućnost da se promijeni kontekst stvarnosti koji ustrojava političke mogućnosti, ali, jednom kada je postigao svoje ciljeve, želi spriječiti sav budući razvoj” (Wingenbach, 1999: 226). Kada govori da politička koncepcija pravde nije utemeljena ni na jednoj konkretnoj sveobuhvatnoj doktrini, Rawls briše s dnevnog reda politike neka pitanja o osnovnoj strukturi društva (poput toga kako povući granice osnovnih sloboda kada su one u sukobu – Rawls, 1998:188; usp. posebno bilj. 16. na istoj stranici). Ako znamo da je osnovna struktura društva temelj političke koncepcije pravde, a ovdje vidimo da Rawls onemogućava da sveobuhvatne doktrine raspravljaju o ključnim pitanjima osnovne strukture, kako se ustavna demokracija može razvijati nakon što je u početnome položaju donesena prva politička koncepcija pravde?

Rawlsov odgovor, srećom, jasan je i nedvosmislen: “politički liberalizam (...) ne pokušava definirati javni um jednom i zauvijek u obliku jedne privilegirane koncepcije pravde” (Rawls, 2001b:142). Upravo je javni um područje u kojemu Rawls govori da se ispituju i mijenjaju temeljna pitanja ustava i pitanja osnovne pravde⁸ (Rawls, 2001b:133); upravo, dakle, ono područje koje je ključno za razvoj ustavne demokracije. No, u raspravi u javnome umu postoje tri važna ograničenja⁹: prvo, u njemu ne mogu sudjelovati svi građani, nego samo “državni dužnosnici i kandidati za javne pozicije”; drugo, ne

odnosi se na sve političke rasprave, nego samo na diskurs sudaca, vladinih dužnosnika i kandidata za javne pozicije i, treće, sadržaj javnoga uma može doći samo iz razložnih političkih koncepcija pravde, a ne i iz sveobuhvatnih doktrina (ibid.). Iako ova ograničenja isključuju građane i grupe koje afirmiraju razložne sveobuhvatne doktrine iz odlučivanja o osnovnim uvjetima suradnje u društvu (Rawls posebno naglašava da se javni um ne odnosi na kulturu u pozadini i na medije), Rawls im ipak daje ulogu nadzora. Građani mogu zadovoljiti “ideal javnoga uma” kada sebe zamišljaju kao zakonodavce, pitaju se koje bi pravne odredbe bilo razložno donijeti tako da ih mogu razumno prihvatiti drugi razložni građani (koriste “princip reciprociteta”) te na temelju takvoga razmišljanja donesu procjenu djelovanja političkih i sudskih tijela (Rawls, 2001b:135; za princip reciprociteta pogledaj ibid.:14). Istovremeno, Rawls u potpunosti dopušta raspravu o principima pravde u sklopu kulture u pozadini, ali joj ne priznaje nikakvu ulogu u javnome umu kao jedinome forumu za donošenje fundamentalnih odluka (Rawls, 2001b: 134). Rawlsov, dakle, odgovor na pitanje promjene političke koncepcije pravde dolazi u obliku javnoga uma, ali s njim ne možemo biti zadovoljni.

Razlog nezadovoljstvu su tri barijere kojima Rawls isključuje sveobuhvatne doktrine u građenju uvjeta suradnje u društvu: prvo, u raspravama javnoga uma ne mogu direktno sudjelovati svi građani, nego samo politički predstavnici. Drugo, javni um je jedino mjesto koje Rawls predviđa za raspravu i odlučivanje o temeljnim pitanjima suradnje u društvu, a iz njega je eksplicitno isključio kulturu u pozadini (koja je mjesto dijaloga sveobuhvatnih doktrina). Treće, u javnome umu se može odlučivati samo na temelju argumenata iz razložnih

⁸ Ovi koncepti detaljno su obrađeni u Rawls, 1998:268-272.

⁹ Rawls ih navodi više, ali ove su značajne za našu raspravu.

političkih koncepcija pravde, a ne razložnih sveobuhvatnih doktrina. Svaka od ovih barijera donesena je s ciljem osiguravanja pravičnih uvjeta suradnje u društvu i to je argument koji ne možemo ignorirati. No, način na koji je Rawls opisao javni um ne odgovara na gore postavljeno pitanje razvoja ustavne demokracije u vremenu nakon što su doneseni principi pravde.

Jedini način na koji se može donijeti promjena principa suradnje u društvu jest odlukom političkih predstavnika nakon rasprave utemeljene na argumentima razložnih političkih koncepcija pravde (što je zapravo odlučivanje na temelju javnoga uma). Koncepcije pravde iz kojih nastaju argumenti za odlučivanje, pak, definiraju se kao samostalne (freestanding) od sveobuhvatnih doktrina i kao predmet njihova preklapajućeg konsenzusa. Do promjena u ustavnoj demokraciji, dakle, dolazi tako da promjene u sveobuhvatnim doktrinama definiraju drukčije uvjete za zadovoljavanje preklapajućeg konsenzusa. Ovo se događa tako da promijenjene sveobuhvatne doktrine zahtijevaju drukčije uvjete pod kojima će moći pronaći preklapajući konsenzus. Sveobuhvatne doktrine pak, (definicijom) stvaraju drukčije koncepcije pravde koje su, sa svoje strane, izvor argumenata za odlučivanje u javnome umu. Ne može se reći da Rawlsov sustav omogućava jednostavne promjene u ustavnim demokracijama.

No, ipak, promjena je moguća, i akteri te promjene su politički predstavnici koji odluku moraju donijeti na temelju pitanja “koje su razložne političke koncepcije koje mogu biti predmetom preklapajućeg konsenzusa razložnih sveobuhvatnih doktrina i na temelju kojih možemo izvesti argumente za ovu raspravu?”. Ako politički predstavnici moraju pratiti stavove razložnih sveobuhvatnih doktrina kako bi ispravno donosili odluke u javnome umu, naglasak

se stavlja na uspješnu komunikaciju između njih i građana. Pitanje interakcije političkih predstavnika i građana stoga je, uz stabilnost i nerazložne doktrine, treće ključno pitanje ustavne demokracije u Rawlsa.

3. CIVILNO DRUŠTVO

Sva tri problema u Rawlsa vezana su uz razložni pluralizam sveobuhvatnih doktrina – bio on izvor preklapajućeg konsenzusa, područje u kojemu mogu djelovati nerazložne doktrine ili mjesto razvoja ustavne demokracije. Pluralizam je istovremeno pojam koji (u, naravno, ponešto drukčijem značenju) koriste mnogi politički teoretičari u opisivanju suvremenih ustavnih demokracija. U ustavnim demokracijama pluralizam se najbolje očituje i može ga se najefikasnije propitivati u civilnome društvu.

U ovome ću dijelu rada predstaviti teorije, odnosno definicije civilnoga društva koje iznose Keane, Taylor, Gellner i Rosenblum. Kako bih osigurao minimalnu relevantnost zaključaka koji bi se mogli donijeti na širu teoriju, iznijet ću pregled njihovih definicija i pokušati podvući neke elemente koje smatraju važnima. Potom ću te elemente postaviti u strukturu tri problema Rawlsova sustava koje sam iznio gore i naznačiti načine na koji oni mogu doprinijeti njihovome rješavanju. Svjestan mogućih metodoloških ograničenja ovakvoga postupka, u daljnjem ću radu koristiti samo one dijelove definicija civilnoga društva koji nisu značajno vezani uz cjelokupnu teoriju nekoga autora¹⁰.

U svojem svakodnevnome radu i borbi za nove članove institucije civilnoga društva okrenute su i sukobljavaju se istovremeno jedne s drugima i s političkom vlasti. Ovu interakciju naglašava i John Keane koji civilno društvo naziva “idealtipska kategorija (...) koja i opisuje

¹⁰ Kao što je, primjerice, modularnost kod Gellnera (Gellner, 2001:93-97).

i zamišlja složenu i dinamičnu celinu zakonom zaštićenih nevladinih institucija koje su obično okrenute nenasilju, samoorganizaciji i samorefleksiji i neprestano pod tenzijom u međusobnim odnosima i odnosima sa državnim institucijama koje oblikuju, ograničavaju i omogućavaju njihove aktivnosti.” (Keane, 2003:14). U ovoj se definiciji civilno društvo definira kao zaštićeno zakonom i stoga bi se moglo razumno zaključiti da Keane tvrdi da može postojati samo u demokratskim državama. Keane, ipak, eksplicitno naglašava da to nije slučaj i da je upravo sukob između civilnoga društva i države značajan u sredinama u kojima nema osnovnih političkih i građanskih sloboda (Keane, 2003:14). U ovoj definiciji možemo izdvojiti tri elementa korisna za našu raspravu: prvo, civilno društvo u demokracijama predviđeno je i zaštićeno zakonom, drugo, institucije civilnoga društva obično su okrenute nenasilju, samoorganizaciji i samorefleksiji, te treće, postojanje interakcije između institucija civilnoga društva i državnih institucija. Drugi element ove definicije ograničeno je koristan za našu raspravu¹¹, dok ćemo treći

obraditi detaljnije kod Taylora i Gellnera; okrenimo se radije prema prvome.

Uz gore navedenu definiciju, Keane također govori da je termin civilno društvo “oznaka pluralnosti” međusobno nesvodljivih normativnih propisa i formi suvremenoga društvenog života (Keane, 2003:70) i kada ga postavlja pod zaštitu zakona naglašava važnost pluralnosti za suvremene demokracije. Keaneovo izjednačavanje termina civilno društvo s pluralnosti propisa i formi društvenoga života je ekvivalentno pluralizmu sveobuhvatnih doktrina u Rawlsa, koje su također međusobno nesvodljive i djeluju kao normativni i formalni vodič za život pojedinaca. Iako nigdje u svojim djelima Rawls eksplicitno ne definira civilno društvo¹², njegov pluralizam sveobuhvatnih doktrina legitimno se može postaviti kao temelj pojma civilnoga društva analogijom između civilnoga društva i pluralnosti u Keanea. Naposljetku, Rawls sam govori da sveobuhvatne doktrine čine građansko društvo kada tvrdi da “sveobuhvatne doktrine svih vrsta – religijske, filozofske i moralne – pripadaju onome što možemo da nazovemo kulturom u pozadini u

¹¹ Tvrdnja da su institucije civilnoga društva obično okrenute nenasilju, samoorganizaciji i samorefleksiji pokušava definirati prirode njihova djelovanja i ograničava sveobuhvatne doktrine koje bi neka institucija civilnoga društva mogla ili smjela zastupati. No, nipošto nije jasno da civilno društvo mora imati nenasilnu, samoorganizirajuću ili samoreflektivnu svrhu – upravo suprotno, institucije civilnoga društva poput religijskih kultura, asocijacija za slobodno držanje oružja ili slobodu lova na lisice mogu imati jasno izražen nasilan karakter i u svojem djelovanju biti bitno orijentirane na djelovanje u i prema javnosti. Uostalom, da civilno društvo ne djeluje nužno samorefleksivno, vidljivo je i iz primjera koje iznosi sam Keane kada govori o privatnim školama, kazalištima i medijskim organizacijama kao primjerima novoga civilnog društva u Turskoj (Keane, 2003:39). Ipak, kada vidimo da je definiciju civilnoga društva moguće prilagoditi potrebama teorije unutar koje se koristi (i time joj suziti opseg), korisno je primijetiti da se pojam civilno društvo može koristiti i u normativnome jednako kao i u širem teorijskome značenju – činjenica koju, uostalom, podvlači i sam Keane (vidi Keane, 2003:50-66, posebice 65). U tom je slučaju rasprava unutar koje se koristi takva definicija dio uobičajenoga diskursa između razložnih sveobuhvatnih doktrina koji se odvija u demokratskim društvima. Upravo je ovo problem koji Rawls pokušava nadići političkim liberalizmom – ako je politički liberalizam samo jedna od razložnih sveobuhvatnih doktrina, tada on ne može postati temelj na kojemu će se izgraditi principi pravde i demokratska država. To bi, naprotiv, bilo moguće samo ako bi politički liberalizam iskoristio državnu prinudu da zatomi legitimne zahtjeve svih drugih sveobuhvatnih doktrina da nametnu svoje principe kao vladajuće. Rawls to pokušava riješiti stvaranjem teorije koja može omogućiti donošenje principa pravednosti koje sveobuhvatne doktrine u društvu mogu prihvatiti iako ne proizlaze iz samih doktrina (nego su im kompatibilni) (Rawls, 2001a:193; Rawls, 1998:16-17).

¹² U *Političkom liberalizmu* građansko društvo usputno se spominje samo pet puta i nigdje ne raspravlja detaljnije; u *Law of peoples* civilno društvo kao termin javlja se kao citat drugih autora (Rawls, 2001b:135).

građanskom društvu” (Rawls, 1998:46).

Isto je vidljivo i u raspravi oko kulturnih politika kod Kymlicke. On, raspravljajući odlučivanje u rawlsovskej državi, na primjeru odabira između suprotstavljenih koncepcija vrijednosti umjetničkog djela (koje su, dakle, suprotstavljene koncepcije umjetnosti) govori da će se “odabir (...) provesti u civilnom društvu, izvan državnoga aparata prisile” (Kymlicka, 1989:895). Bilo kakva interakcija između građana kao osoba koje afirmiraju različite sveobuhvatne doktrine odvijat će se, stoga, u okruženju civilnoga društva. Kako smo već rekli gore, takva interakcija izgradit će “kulturu u pozadini u građanskome društvu” koja će kasnije biti temelj sadržaja političke koncepcije pravde¹³. Kada pluralizam imenujemo temeljem civilnoga društva u ustavnoj demokraciji, Rawlsovoj smo teoriji dodali jasno definiran pojam koji će nam biti značajno koristan kasnije.

Civilno društvo je u Keanea također zaštićeno zakonom – ako nema zaštitu zakona, nije više civilno društvo, a, istovremeno, analogijom, ako nevladine ustanove koje zadovoljavaju drugi dio definicije nisu zaštićene zakonom, država nije demokratska. Zaštita koju Keane daje civilnom društvu, štoviše, može se legitimno proširiti na zaštitu na temelju ustava jer Keane u definiciji ionako ne omogućava da civilno društvo nije zaštićeno pravom. Ovaj je zaključak opravdan i kroz Rawlsa, koji tvrdi da ustav mora ograničiti mogućnost kršenja slobode udruživanja kao osnovne slobode (Rawls, 1998:381). Ako je civilno društvo predviđeno ili zaštićeno ustavom, ono mora biti sadržano

u političkoj koncepciji pravde (jer ona regulira osnovne principe na kojima se gradi ustav). U tom je slučaju civilno društvo jedna od stavki koja u početnome položaju postavlja okvir za definiranje principa pravde u društvu. Ako znamo da je pluralizam razložnih sveobuhvatnih doktrina izazov koji politička koncepcija pravde treba prevladati da bi se mogla ostvariti stabilnost ustavne demokracije, tada je uključivanje pojma civilnoga društva u pregovore o principima pravde u društvu (dakle, o ustavu) istovremeno i definiranje jednoga od načina za osiguranje stabilnosti novoustanovljenog poretka. Civilno društvo koje je na ovaj način predviđeno u osnovnim uvjetima suradnje u društvu posebno je važno u problemima stabilnosti i javnoga uma.

Za ustanovljavanje ustavno-demokratske države teorija razvoja i uloge civilnoga društva Charlesa Taylora sadrži nekoliko korisnih elemenata: prvo, definicije civilnoga društva; drugo, kratak povijesni pregled koji definira političke uvjete u kojima civilno društvo djeluje i treće, neke političke uloge civilnoga društva. On u svojoj knjizi “Philosophical Arguments” izlaže mogući pregled povijesnoga razvoja civilnoga društva u dva aspekta: kao nečega što već postoji na zapadu i rezultat je razvoja koji traje stoljećima i kao nečega što se u trenutku kada piše svoju knjigu (1995) ustanovljuje u bivšim komunističkim državama. Taylor u tu svrhu razlikuje tri različita smisla u kojima se u teorijama koristi riječ civilno društvo:

(1) U minimalističkom smislu, civilno

¹³ U ovome dijelu lako je uočiti cirkularnost koja, uistinu, postoji i u Rawlsa: politička koncepcija pravde je ono do čega će doći predstavnici građana iza vela neznanja koja će, u drugome koraku, morati biti predmetom preklapajućeg konsenzusa doktrina koje postoje u stvarnome društvu. No, citirajući Rawlsa, “treća karakteristika političke koncepcije pravde jeste ta da se njen sadržaj izražava uz pomoć nekih fundamentalnih ideja za koje se smatra da su sadržane u javnoj političkoj kulturi demokratskog društva” (Rawls, 1998:46). Na taj se način politička koncepcija, koju trebamo da bismo izgradili demokratsko društvo, izvodi iz principa suradnje u već postojećim demokratskim društvima. Ovaj problem obradili su detaljnije drugi (Mulhall i Swift, 1996:183-184 i dalje) i budući da ovdje ne utječe značajno na argument o civilnome društvu neće se obrađivati dalje u tekstu.

društvo postoji gdje postoje slobodne asocijacije koje nisu pod nadzorom državne moći. (2) U snažnijem smislu, civilno društvo postoji ondje gdje društvo kao cjelina može samo sebe strukturno definirati i koordinirati svoje djelovanje kroz takve slobodne asocijacije. (3) Kao alternativa ili nadopuna drugom smislu, (civilno društvo je) ansambl asocijacija koje mogu značajno definirati ili utjecati na državnu politiku (Taylor, 1997:208, prijevod autorov).

Taylor povijesni razvoj civilnoga društva prati kroz dvije varijante: Lockeovu i Montesquieovu. Prvu, prema Tayloru, karakterizira povijesni razvoj javnoga mišljenja i ekonomski potencijal građana izvan političke kontrole. S obzirom na to, Taylor odbacuje definicije koje civilno društvo definiraju isključivo u smislu definicije (1) kao nepravedne prema njegovu povijesnome razvoju u Lockeovoj varijanti, u kojemu je ključna karakteristika bila javnost tih slobodnih asocijacija (Taylor, 1997:219).¹⁴ Kod Lockeove varijante Taylor identificira dvije prijetnje slobodi: volja javnosti kao sredstvo legitimacije političke vlasti bez obzira na njen karakter te marginalizacija politike u sferi odlučivanja o pitanjima važnima za društvo. Primjer iz stvarnoga svijeta za prvo pronalazi u komunističkim i nacističkim totalitarnim sustavima 20. stoljeća, a za drugo "samo-regulirajuću ekonomiju" koju naziva "vrstom alijenacije", bijega od onoga što je najvrjednije u životu (Taylor, 1997:220-221).

Montesquieova varijanta civilnoga društva opisuje zajednicu koja se kao protuuteg suprotstavlja vlasti monarha. Ona se sastoji od zakona, agencija i asocijacija koje se tradicionalno suprotstavljaju kraljevoj vlasti (zemljoposjednici i

trgovci, obično u povijesti predstavljeni parlamentom) (Taylor, 1997:214). Koncept prema kojemu je civilno društvo na neki način suprotstavljeno državi često je dio novijih definicija civilnoga društva (osim u definiciji (3) gore, pogledaj i Gellner, 2001: 14-15 i 122; Keane, 2003: 14 itd., ali pogledaj također i suprotstavljeno programatsko gledište u Giddens, 1999:81-82), a svakako je prisutan i u Rawlsa kroz ograničavanje dostupnosti javnoga uma samo službenim političkim predstavnicima.

Konačni rezultat Taylorova propitivanja povijesti civilnoga društva kroz ove tri definicije je zaključak da se, prvo, postojanje civilnog društva u zapadnim demokracijama nipošto ne može uzeti kao samorazumljivo, drugo, da je stvaranje civilnog društva na kraju komunizma i u novim demokracijama rezultat definicija (2) i (3), te treće, da bi prilikom rasprava o civilnome društvu trebalo imati na umu rezultate povijesnoga razvoja dviju teorijskih struja. U definicijama možemo primijetiti da Taylor naglašava da su asocijacije civilnoga društva slobodne, odnosno da u njih građani stupaju i istupaju vlastitom slobodnom voljom. Također, one se negativno definiraju kao slobodne od političke kontrole, ali se razumno mogu pozitivno razumjeti i kao slobodne za odlučivanje o pravilima djelovanja unutar grupe i odlučivanje o ciljevima i strategijama djelovanja. Na posljetku, institucije civilnoga društva moraju moći "značajno definirati ili utjecati" na političko odlučivanje u državi. Ako prihvatimo Taylorovu definiciju civilnoga društva, kombinacija slobodnog udruživanja, autonomije i mogućnosti utjecaja na političku vlast dovela bi do formaliziranog nastupa sveobuhvatnih doktrina u javnome dijalogu u ustavnoj demokraciji. Kada bi se

¹⁴ No, za daljnju je raspravu unutar ovoga rada potrebno naglasiti da je moguće koristiti definiciju civilnoga društva koja ne uzima eksplicitno u obzir njegov povijesni razvoj u aspektu koji se odnosi na njegovu *javnost*, a i dalje, ponuditi objašnjenje uloge koju tako definirano civilno društvo ima u stvaranju ustavne demokracije (kako ju definira Rawls).

ovakva formalizacija provela u Rawlsovu sustavu, omogućila bi izgradnju ekvivalenta javnoga uma kao foruma za politički dijalog i odlučivanje na razini sveobuhvatnih doktrina.

Taylor ovo potkrepljuje kada u svojoj raspravi donosi i dva razloga zbog kojih bi državna vlast mogla biti zainteresirana za dijalog sa članovima civilnoga društva: da bi definirala “najpopularniju” politiku i da bi smanjila sukob s onim grupama čije mišljenje nije prihvaćeno tako da im da osjećaj da ih se slušalo i da će ih se slušati i u budućnosti (Taylor 1997:206). Na taj način civilno društvo može biti kontakt između zakonodavaca i sveobuhvatnih doktrina, čime se djelomično rješava pitanje doprinosa sveobuhvatnih doktrina u razvoju ustavne demokracije. Istovremeno se političkim predstavnicima olakšava posao definiranja razlozih političkih koncepcija kao izvora argumenata za odlučivanje o političkim odlukama. Na ovaj se način doprinosi i rješavanju problema razloznoga pluralizma jer će građani biti spremni prihvatiti odluke koje su donesene na temelju sveobuhvatnih koncepcija koje su drukčije od njihovih ako su prilikom donošenja tih odluka bili konzultirani.

Problem s nerazložnim doktrinama Taylorov pogled na civilno društvo rješava samo djelomično: politička vlast koja je u stalnome kontaktu s predstavnicima civilnoga društva imat će bolji uvid u to kakve su sveobuhvatne doktrine u njemu zastupljene. Na taj način može vidjeti kakav je status nerazložnih doktrina među građanima, pratiti njihovu popularnost i poduzimati adekvatne mjere. Ako ne bi postojala formalizirana interakcija između civilnoga društva i vlasti, destabilizirajuće negativno djelovanje nerazložnih doktrina bilo bi jednostavnije.

Ernest Gellner ponajviše je za raspravu o civilnome društvu zanimljiv zbog svojega

pregleda načina na koje ono postoji i djeluje u historijskim okolnostima. Za Gellnera civilno društvo je “niz različitih nevladinih institucija koji je dovoljno jak da drži protutežu državi i, iako ne sprječava državu da ispunjava ulogu čuvarice mira i arbitra među glavnim interesima, ipak je može spriječiti da gospoduje i atomizira ostatak društva.” (Gellner, 2001:14-15). Važno je primijetiti da, iako velik dio svoje knjige “Uvjeti slobode” Gellner posvećuje ispitivanju uloge i problema civilnoga društva u segmentarnim zajednicama i centraliziranome autoritarizmu, ova definicija gotovo u potpunosti isključuje mogućnosti njegova postojanja u takvim državama. U prvome, zato što je pritisak neformalnih grupa na pojedinca isuviše jak (Gellner, 2001:17), dok u drugome zato što ne postoji dovoljna sloboda da se nevladine institucije organiziraju i značajno djeluju protiv državnog “gospodstva i atomizacije društva”.

Kada uočimo da se ova definicija odnosi na stvarno postojeće civilno društvo u ustavnim demokracijama, možemo podvući tri nama važna aspekta: prvo, da je civilno društvo skup bilo kakvih društvenih institucija koje djeluju izvan sfere državne vlasti; drugo, činjenicu da civilno društvo ograničava neke aspekte moći demokratski izabrane vlasti; i, treće, vrlo zanimljiv sporedan komentar o ulozi države¹⁵ kao arbitra među interesima koji postoje u nekoj državi. Institucije civilnoga društva nisu ograničene svojim karakterom i stoga mogu zastupati bilo koju razložnu sveobuhvatnu doktrinu. Djelovanje civilnoga društva izvan državne vlasti stoga doprinosi stabilnosti ustavne demokracije tako što omogućava građanima da slobodno izražavaju svoje interese i stavove i predlažu rješenja za političke odluke. Istovremeno, ako građani nisu zainteresirani za sudjelovanje u političkoj vlasti, nego samo žele afirmirati

¹⁵ Odnosno, na način kako smo mi ovdje suzili definiciju, vlasti u ustavnoj demokraciji.

nepolitičke interese svoje sveobuhvatne doktrine, civilno društvo im to također omogućava.

Iz drugoga nama zanimljivoga aspekta definicije proizlazi da je civilno društvo suprotstavljeno demokratski izabranim predstavnicima građana. Na najširoj razini očito je da je Gellner zabrinut mogućnošću da, rawlsovski, sveobuhvatna doktrina koja je u nekome trenutku na kormilu državne vlasti podijeli društvo (kako tvrdi da je napravio komunizam u 2001: 125) do mjere u kojoj građani neće više podržavati principe na kojima je ustrojena država. U takvim slučajevima institucije civilnoga društva mogu doprinijeti ili čak biti ključne za raspad države. No, u užemu smislu Gellnerova se definicija primarno odnosi na kohezivnu ulogu civilnoga društva u kojoj ono kroz ograničavanje dometa vladine moći u sferi promicanja jedne ideologije omogućava šire područje govora za politički slabe sveobuhvatne doktrine te širi prostor za javni dijalog. Istovremeno stvara prostor u kojemu se može raspravljati o nerazložnim postupcima demokratski izabrane vlasti (Rawls, 1998: 173-174) i time olakšava djelovanje javnoga uma. Ovime forum civilnoga društva koji smo ustanovili kod Taylora dobiva jednu dodatnu funkciju: procjenjivanja postupaka političke vlasti. Ovaj kritički forum bit će koristan u osnaživanju stabilnosti ustavne demokracije jer otvara javni prostor za raspravu o odlukama koje su protivne interesima pojedinih sveobuhvatnih doktrina. Istovremeno, kada se prisjetimo da građani u javnome umu sudjeluju tako da ostvaruju njegov ideal kroz princip reciprociteta, civilno društvo postaje formalizirana institucija kroz koju se ostvaruju rawlsovski demokratski ideali. Na taj se način civilno društvo kod Gellnera, upravo kao i kod Taylora, uključuje u

političku sferu i slobodno sudjeluje u njenom stvaranju i promjeni.

Treći aspekt definicije civilnoga društva podvlači Gellnerov stav da država ima ulogu miriteljnice između različitih interesa. Dok nam politički i ekonomski interesi u ovoj raspravi nisu toliko zanimljivi, uloga koju država ima u mirenju društvenih interesa, odnosno interesa pojedinih institucija civilnoga društva u svakome je slučaju interesantna. Uzmemo li primjer inicijative Katoličke crkve u Hrvatskoj za zabranu rada nedjeljom gdje je interes jedne sveobuhvatne doktrine bio suprotstavljen pojedinačnim interesima građana koji tu doktrinu ne dijele (bez obzira na to koju doktrinu potvrđivali inače), zanimljivo je uočiti da je država bila ta koja je imala ulogu medijatora i, konačno, arbitra u donošenju završne odluke. Na taj se način identificira povratna sprega između države koja arbitrira između suprotstavljenih interesa različitih doktrina koje građani afirmiraju kroz civilno društvo¹⁶ i civilnoga društva koje prati, procjenjuje i komentira djelovanje državne vlasti. Ovaj aspekt Gellnerove definicije posebno nam je interesantan u pitanju nerazložnih doktrina, jer ako država ima funkciju mirenja sveobuhvatnih doktrina koje djeluju u civilnome društvu, tada je civilno društvo mjesto gdje država može provjeravati djelovanje nerazložnih doktrina. Kao i kod Taylora, civilno društvo omogućava državi da, kad već ne može nerazložne doktrine unaprijed zabraniti, barem prati njihovo djelovanje.

Na temelju dosad raspravljenih definicija civilnoga društva došli smo do zaključka da je ono povezano s državnom vlasti u ustavnoj demokraciji i da ju istovremeno podupire i ispituje. Vidjeli smo da ovaj odnos doprinosi stabilnosti ustavne demokracije, a ostvaruje se tako što ono omogućava pojedincima i grupama koje

¹⁶ Ovo se odnosi na interese koji nisu regulirani političkom koncepcijom pravednosti; pitanje ustanovljavanja i djelovanja fašističkih stranaka jasno je protivno ustavu i stoga nije predmet odlučivanja demokratske vlasti.

zastupaju određene sveobuhvatne doktrine da se slobodno okupljaju, izražavaju svoje partikularne interese te da, u slučaju da to žele, doprinose kreiranju državne politike (Taylor). No, pritom ostaje pitanje Rawlsove moralne psihologije i mehanizama s kojima se na pozitivan način regulira dinamika interakcije sveobuhvatnih doktrina. Odgovore na ova pitanja možemo potražiti kod Nancy Rosenblum.

Rosenblum institucije civilnoga društva dijeli u tri široke vrste, s obzirom na dominantne ciljeve koje ono ostvaruje u odnosu na građane: demokratsko, medijacijsko i izborno (democratic, mediating i elective, Rosenblum, 1994). Cilj demokratskoga civilnog društva jest "uobličavanje građana s osjećajem političke efikasnosti, sposobnosti javnoga promišljanja i rasprave, te naklonosti promišljanju s ciljem javnoga dobra" (ibid.). Kako vidimo, demokratsko civilno društvo djeluje paralelno s javnim umom kod Rawlsa i, uistinu, ono je zajednički nazivnik protuteže državi koji smo uočili u definicijama Keanea, Taylora i Gellnera. Kroz djelovanje demokratskoga civilnog društva javno se artikuliraju promjene nastale evolucijom razložnih sveobuhvatnih doktrina i omogućava komunikacija između političkih predstavnika i grupa građana. Istovremeno demokratsko civilno društvo stvara kulturu dijaloga između sveobuhvatnih doktrina i, s jedne strane, rješava problem njihova artikuliranja na političkoj sceni, a s druge, ubrzava njihov razvoj. Na taj način se stvara mehanizam sudjelovanja sveobuhvatnih doktrina u razvoju ustavne demokracije i rješava treći problem koji smo identificirali kod Rawlsa.

Rosenblum kao cilj medijacijskoga civilnog društva navodi "orijentirati ljude prema društvenim mrežama za koje se vjeruje da usađuju civilnost, društvenost, i odgovornost, koje drže bilo koje društvo, a posebice pluralističku liberalnu

demokraciju, na okupu." (ibid). U ovoj definiciji možemo pronaći nastavak rasprava koje smo vidjeli u prethodna tri autora i opet možemo nazrijeti rješenje jednoga od Rawlsovih problema. Pitanje moralne psihologije Rawls nije detaljno argumentirao u svojem radu, ali ako pretpostavimo da u državi postoji medijacijsko civilno društvo, imamo jasno definiran mehanizam usvajanja vrijednosti političke koncepcije pravde i razvoja tolerancije na političke odluke koje su suprotne s nečijom sveobuhvatnom doktrinom. Građani koji odrastaju u državi u kojoj postoji medijacijsko civilno društvo lakše će postati punopravni članovi društva i brže doći u kontakt s vrijednostima razložnosti kao ključnima za sudjelovanje u društvu ustavne demokracije.

Izborno civilno društvo naglašava važnost mogućnosti građana da slobodno odlučuju u kojoj će neformalnoj grupi sudjelovati (ibid). Ovo civilno društvo posebno je važno u slučaju nerazložnih sveobuhvatnih doktrina jer stvara okvir u kojemu građani, ako i potvrđuju nerazložnu doktrinu u nekome trenutku u svojem životu, kasnije tu doktrinu mogu promijeniti. Izbornost reflektira činjenicu da se građani mijenjaju tijekom cijeloga svoga života i da su sveobuhvatne doktrine koje potvrđuju (bile one razložne ili nerazložne) blisko povezane s drugim aspektima njihova života. Stoga će izborno civilno društvo ranijim koristima civilnoga društva za ustavnu demokraciju u otkrivanju djelovanja nerazložnih sveobuhvatnih doktrina priložiti i, uvjetno rečeno, rehabilitirajuću ulogu.

Aspekti i uloge civilnoga društva koje navodi Rosenblum dio su samo jedne filozofske teorije i nipošto nisu reprezentativni za općenit diskurs o civilnome društvu. No, oni mogu biti korisni u potrazi za ulogama civilnoga društva u rješavanju Rawlsovih problema navedenih u ovome radu i nadopunjuju definicije civilnoga društva koje smo iznijeli kod

prethodna tri autora. Iz tog aspekta odlično zaokružuju argumentaciju o koristima koje Rawlsova teorija može imati ako eksplicitno uključi civilno društvo.

***

Cilj ovoga rada bio je pokazati da će Rawlsov politički liberalizam biti ojačan ako se u njega eksplicitno uvede civilno društvo. Na prethodnim stranicama pokazani su neki od unutarnjih problema Rawlsova sustava i predložen način na koji civilno društvo može doprinijeti njihovu rješavanju. Posebice je važno bilo uočiti da je Rawlsov pluralizam sveobuhvatnih doktrina kao temelj kulture u pozadini u suvremenim demokracijama ekvivalentan civilnome društvu. U tom je trenutku bilo jednostavno riješiti Rawlsove sustavne probleme stabilnosti, nerazložnih doktrina i uloge razložnih sveobuhvatnih doktrina u razvoju ustavne demokracije.

Bitno je naglasiti da je mnogo pitanja još uvijek ostalo neodgovoreno.

Dok je civilno društvo u potpunosti zadovoljavajući odgovor na pitanje odnosa javnoga uma i sveobuhvatnih doktrina, u pitanju nerazložnosti i stabilnosti ono nudi samo mehanizam, a ne i potpuno rješenje problema. Istovremeno, problemi i prigovori na civilno društvo koji su navedeni u uvodu u rad nisu uopće bili obrađivani i ostaju otvoreni. No, s obzirom na to da je rad namjerno ograničen na korištenje samo termina i definicija koji se mogu pronaći unutar Rawlsova sustava i da sam sustav nije uspio naći rješenje za te probleme, pronalaženje novih mehanizama već je zadovoljavajući rezultat. U svakome slučaju, ako je rad uspio pokazati važnost civilnoga društva za ustanovljavanje i razvoj ustavne demokracije, zadovoljio je svoj cilj. ■

□ Literatura:

- Bell, Daniel, "Communitarianism" U: "The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2005 Edition)," Edward N. Zalta (ur.), URL: <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2005/entries/communitarianism/>>.
- Brennan, Samantha i Noggle, Robert (2000) "Rawls's neglected childhood: reflections on the original position, stability and the child's sense of justice" U: Davion, V., Wolf, C. (ur.): *The Idea of a Political Liberalism*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers. Str. 46-72.
- Cudd, Ann, "Contractarianism" U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL: <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/contractarianism/>>.
- D'Agostino, Fred, "Contemporary approaches to the social contract" U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2003 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL: <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2003/entries/contractarianism-contemporary/>>
- Gellner, Ernest (2001) *Uvjeti slobode: Civilno društvo i njegovi suparnici*. Zagreb: Politička kultura
- Giddens, Anthony (1999) *Treći put: Obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura
- Kennedy, Michael D. i Stukuls, Daina (1998) "The Narrative of civil society in communism's collapse and post-communism's alternative: Emancipation and the challenge of Polish protest and Baltic nationalism". *Constellations* 5(4): 541-571.
- Kin, Džon (Keane, John) (2003) *Civilno društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Kymlicka, Will (1989) "Liberal individualism and liberal neutrality?" *Ethics* 99(4): 883-905.
- Mulhall, S., Swift, A (1996) *Liberals and communitarians*. Oxford: Blackwell.
- Podunavac, Milan (2004) "Srpski put u građansku normalnost/normalnu državnost" U: Vujadinović, D. et al. (ur.): *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska: Knjiga II civilno društvo i politička kultura*. Beograd: CEDET. Str. 73-87.

- Rawls, John (1999) *A theory of justice: Revised edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, John (2001) "Justice as fairness: A restatement" U: Erin Kelly (ur.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, John (1998) *Politički liberalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Rawls, John (2001) "The law of peoples, with 'The idea of public reason revisited'". Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rosenblum, Nancy L.(1994) "Civil societies: Liberalism and the moral uses of pluralism?" *Social Research* 61(3): 539-563.
- Taylor, Charles (1997) *Philosophical arguments*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Veljak, Lino (2004) "Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost jugoistočne Europe" U: Vujadinović, D. et al. (ur.): *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska: Knjiga II civilno društvo i politička kultura*. Beograd: CEDET. Str. 43-55.
- Vujadinović, Dragica (2004) "Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu". U: Vujadinović, D. et al. (ur.): *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska: Knjiga II civilno društvo i politička kultura*". Beograd: CEDET. Str. 15-40.
- Wingebach, Ed (1999) "Unjust context: The priority of stability in Rawls's contextualized theory of justice". *American Journal of Political Science* 43(1): 213-232.
- Young, Shawn P. (2001) "Divide and conquer: Separating the reasonable from the unreasonable?" *Journal of Social Philosophy* 32(1): 53-69.

CIVIL SOCIETY AND CONSTITUTIONAL DEMOCRACY IN THE POLITICAL LIBERALISM OF JOHN RAWLS

SUMMARY:

The essay argues for explicit inclusion of civil society into Rawls's system of political liberalism. It identifies three problems in Rawls's system and then using the definitions of civil society by Keane, Taylor, Gellner and Rosenblum presents the opportunities for their solution. The first problem is the one of stability of democratic systems, which Rawls solved by introducing overlapping consensus. The essay argues that Rawls does not sufficiently account for the dynamics of the interaction between reasonable doctrines, which can conceivably result in the withdrawal of support for the current political conception of justice if the citizens' representatives too often ignore the views of too many reasonable doctrines. The second problem is the one of unreasonable doctrines: Rawls plans that they be kept under check by legal mechanisms, but does not elaborate on how their activities can be supervised. The final problem is the one of the (re)creation of public reason, in which Rawls offers insufficient means through which the public can influence the actions of law-makers, the judiciary and state officials. The essay identifies the elements of the definitions of civil society that address the three problems and concludes that Rawls's system would be made stronger by the introduction of civil society.

KEY WORDS

constitutional democracy, civil society, stability, reasonable and unreasonable doctrines, public reason, democratic participation, political liberalism.